

Сергій Шумило

ЕКСПЕДИЦІЯ НА СВЯТУ ГОРУ АФОН: ЗАБУТИМИ СТЕЖКАМИ ЧЕНЦІВ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVII–XIX СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.5791849

© С. Шумило, 2021. СС BY4.0

Із 24 серпня по 3 вересня 2021 р. в рамках проєктів Міжнародного інституту афонської спадщини та Інституту історії України НАН України проведено експедицію на Святу Гору Афон – забутими стежками ченців з українських земель XVII–XIX ст. Зокрема, в рамках цього річної експедиції було досліджено найвіддаленіші місця афонського поселення Капсала, де досі серед гірських лісів зустрічаємо чимало старовинних келій і калив, у яких подвизаються ченці-відлюдники.

Чернечі келії Капсали хоч і перебувають неподалік від адміністративного центру Афону – Карієсу, та досі недостатньо досліджені. Найменше відомо про проживання у цій пустельній частині Афону, густо порослій лісами, українських ченців у XVIII–XIX ст. Інтерес експедиції до цього місця був зумовлений, з-поміж іншого, ще й тим, що коли наш видатний земляк прп. Паїсій Величковський у 1746 р. вперше прибув на Афон, то спочатку вирушив саме в цю пустельну місцевість, адже там подвизалося чимало вихідців з українських земель. Також були келії ченців з України і в XIX ст.

У рамках експедиції з пошуку слідів давнього українського афонського чернецтва спершу було відвідано пустинну обитель «Аксіон Естін» («Достойно є»), з якою пов'язаний переказ про чудесне явлення Архангела Гавриїла. Саме тут явилася найшанованіша афонська чудотворна ікона Божої Матері. Після перенесення образу в протатський храм Афону в Карієсі стародавню обитель на Капсалі призабули. Зараз у ній подвизаються грецькі ченці. Проте колись ця видатна святогірська пустельна обитель була тісно пов'язана із вихідцями з України. Зокрема, нащадок козацького шляхетського роду з Катеринославщини ієросхимонах Йосиф у 1841 р. власноруч відновив та відбудував цю славетну келію, яка тривалий час стояла занедбаною та напівзруйнованою. Свідчити про присутність українців може й ікона прпп. Антонія і Феодосія Києво-Печерських, створена на поч. XIX ст. – я виявив і оглянув її в цій обителі.

На Капсалі вдалося виявити й інші сліди присутності монахів з України. Так, у гірських лісах вдалося відвідати келію свт. Димитрія (Туптала), яку в XIX ст. заснував колишній козак із Катеринославщини отець Симеон (Сахно). Навколо цієї пустельної обителі тоді зібралася братство до 10 осіб. Серед них – схимонах Симеон (Назаренко), схимонах Феофан (Поворознюк), монах Косьма (Коваленко) з Волині та інші. До XX ст. обитель занепала й була покинута, поки в ній нещодавно не оселився румунський монах-відлюдник о. Паїсій, який почав її відбудовувати буквально з руїн.

Також вдалося відвідати на Капсалі іншу стародавню Микільську келію, яка колись була «руською». Поспілкувавшись із грецьким відлюдником старцем Аліпієм, який зараз там подвизається, вдалося дізнатись, що недалеко звідси в XIX ст. були й інші келійні обителі, де подвизалися українські ченці. Зокрема, в XIX ст. чернець Іллінського скиту Варсонофій (у миру Василь Бойко) з Харківщини за власний кошт придбав на Капсалі закинуту стародавню келійну обитель прп. Сави Освященного, яка була заснована близько 800 років тому і в якій до того подвизалися болгарські ченці. Згодом до нього з Іллінського скиту приєднався монах Веніамін, якого о. Варсонофій благословив бути настоятелем келії. При цій обителі жили схимонах Арсеній (Сандига) з Черкащини, схимонах Іконій (Колгашенко), о. Василь (Кранга) з Бессарабії та інші. Також у районі Капсали в XIX ст. діяла келійна обитель на честь ікони Богородиці «Скоропослушниця», старцем якої був ієросхимонах Іоан (Матюкаченко) з Чернігівщини. Разом із ним жив схимонах Пантелей-

мон (Семченко) та інші. Ця келійна обитель збереглася й донині, дуже маленька, з двома невеличкими хатинками та мікроскопічною церковцею (параклісом).

У лісах Капсали цього разу вдалося відшукати серед гірських пустель Афону й іншу старовинну келію – на честь Архангела Михаїла, у якій в XIX – на поч. XX ст. подвизалися вихідці з Кубані, зокрема й колишні кубанські козаки. Кілька років я намагався її відшукати, але все було марно, місцеві отці-старожили з Капсали навіть не знали вже, де вона розташовувалась. У її пошуках довелося обійти з розпитами чимало пустельників. Колись дуже славна обитель після смерті в 1972 р. останнього її старця о. Євгена (Жукова) з Кубані занепала й поступово руйнувалась, позароставши чагарниками й деревами.

У рамках експедиції на Афон цього разу також вдалося відвідати монастирі Зограф, Св. Пантелеїмона, Костамоніт, Дохіар, Ксенофонт, Іверон, Пантократор, а також колишні українські скити Св. Пророка Іллі та «Чорний Вир». Зокрема, в Іллінському скиті відбулася зустріч із архімандритом Филимоном, якого кілька місяців тому обрали скитоначалником. Він, гостинно прийнявши українських дослідників, люб'язно показав колекцію старовинної зброї, що збереглася ще від колишніх кубанських та задунайських козаків, які були ченцями в цьому «малоросійському скиті».

Також у рамках експедиції вдалося провести деякі обстеження всередині храму колишнього українського козацького скиту «Чорний Вир», заснованого запорожцями в 1740-ві рр. і який зараз повністю закинутий та руйнується посеред гірських лісів Афону. На жаль, із кожним роком стан святині все більше погіршується. Нове обстеження показало, що, порівняно з попереднім, яке було 5 років тому, фарба на залишках іконостасу та на настінних фресках через надмірну вологість поступово осипається. І якщо тоді лики на іконографічних зображеннях ще доволі добре проглядалися, то тепер усе значно гірше... Стала більшою й тріщина в стіні вівтарної частини храму. Тепер у неї майже повністю входить долоня, ширина тріщини складає бл. 2 см. Не виключено, що за 7–10 років цю унікальну пам'ятку української присутності на Афоні XVIII ст. буде втрачено. У храмі збереглися в іконостасі та на фресках зображення киево-печерських святих, що також засвідчує тісний історичний зв'язок скиту з Україною та Києво-Печерською лаврою зокрема. Збереглися черепи похованих тут ченців (можливо, це були колишні козаки). Завдяки зусиллям болгарських ченців не так давно на храмі скиту було постелено новий дах замість старого, який повністю обвалився.

Скит «Чорний Вир» на Афоні заснували в 1740-х рр. українські козаки. Очоловав його нащадок запорозького гетьмана Оліфера Голуба, колишній бунчуковий товариш Ніжинського козацького полку ієросхимонах Григорій Голуб, а ктиторм скиту був кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Монахами в скиті в основному були колишні запорозькі козаки, а після ліквідації Запорозької Січі – козаки із Задунайської Січі в Румунії. Через це скит іноді ще називали «Духовним Запорозжям» на Афоні. Докладніше про цю пам'ятку козацької присутності на Афоні можна дізнатись із дисертаційного

дослідження автора цих рядків «Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст.»¹.

У рамках експедиції неподалік від Зографського монастиря було обстежено раніше невідому давню відлюдницьку печеру, яку вдалося відшукати за допомоги болгарських колег-спелеологів. Є підстави вважати, що саме у цій печері в затворі провів останні роки життя афонський старець і відомий письменник-полеміст межі XVI–XVII ст. прп. Іван Вишенський.

Ім'я цього славетного українця добре відомо з уроків української літератури, в радянські часи це був єдиний церковний автор, який дивом залишався у шкільній програмі, попри шалену атеїстичну цензуру та пропаганду. Проте Іван Вишенський був не просто письменником-полемістом, а й схимником, який на Афоні прожив понад 40 років. Свої останні роки він провів у затворі в печері поряд із Зографським монастирем, підписуючись у своїх посланнях як «Іоан Русин, печерник Зографський». Донедавна я вважав, що імовірна печера, в якій подвизався прп. Іван Вишенський, – та, де раніше подвизався прп. Косьма Зографський (XIV ст.), відома як «печера Косьми Зографського». Але поки що це припущення не вдалося підтвердити через те, що в печері не збереглося слідів тривалого проживання людей. Імовірно, Іван Вишенський міг бувати у цій печері, але не факт, що останок життя провів саме там. На відміну від неї, нововиявлена печера більше відповідає умовам суворого затворницького життя. Розташована вона вище від Зографського монастиря, по дорозі (стежці) від Зографу до монастиря Костамоніт, на крутому схилі над «Зографською річкою». Щоб дістатися туди від стежки, треба прив'язувати мотузки до дерев і по них спускатися по схилу до печери... Тобто подвижник, який ішов у затвор у цю печеру, справді був відрізаний від світу, і навіть їжу міг отримувати лише на мотузках, які мали йому спускати згори до печери... Усередині скельна печера природного походження була облаштована для життя, мала кілька невеличких «кімнат», обкладених камінням, скріпленим глиною, і навіть частково поштукатурених і побілених; також були віконні отвори, збереглася кіптява від вогнища. Усе свідчить про те, що у цій печері тривалий час жили й молилися затворники. Болгарські колеги виявили тут навіть залишки кераміки.

Незручність доступу до печери ускладнює її дослідження. Сподіваюсь, у подальшому зможемо дослідити її ретельніше. Зокрема й із метою з'ясування, чи справді там подвизався український старець і письменник-полеміст Іван Вишенський. Принаймні сам він залишив неспростовні свідчення, що останні роки життя провів у затворі в печері Зографського монастиря. Тож згадана ним печера однозначно має бути поруч (хоча не виключено, що в різні періоди він міг жити в затворі у різних печерах Зографського монастиря).

¹ Шумило С.В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2021. 304 с. URL: <https://www.academia.edu>.

Окрім обстеження скиту «Чорний Вир» та невідомої печери, завдяки допомозі завідувача архівом та бібліотекою Зографу о. Атанасія та болгарського дослідника Олександра Жабова вдалося з'ясувати, що в бібліотеці Зографського монастиря на цей час зберігаються 28 стародруків, виданих Київською митрополією в XVI–XVII ст.: Євангеліє (Вільно, 1575); Острозька Біблія (Острог, 1581) – 3 примірники; О єдиній істинній вірі (Острог, 1588); Адельфотес (Львів, 1591); Слова Василя Великого (Острог, 1594) – 3 примірники; Маргарит Златоустого (Острог, 1595) – 2 примірники; Учительне Євангеліє (Крилос, 1606) – видання єпископа Гедеона Балабана; Повчання св. Іоана Златоустого (Острог, 1607); Граматика Смотрицького (Ев'є, 1619); Вертоград душевний (Вільно, 1620) – 2 примірники; Толковання Златоустого на апостола Павла (Київ, 1623); Авва Дорофей і Лимонар/Цвітник (Київ, 1623); Житіє Варлаама і Йоасафа (Кутейнинський монастир, 1637); Учительне Євангеліє (Київ, 1637); Євангеліє (Вільно, 1644); Требник Петра Могили (Київ, 1646); Лексикон славено-роский (Кутейнинський монастир, 1653); Діоптра альбо Зерцало духовне (Кутейнинський монастир, 1654), в одному книжковому тілі з «Рай мислений» (Іверський монастир, 1659); Отечник, Печерський (Київ, 1661); Небо нове з новими звездами (Львів, 1665); Мир Богу з человеком (Київ, 1669); Житіє св. Іоана Рильського (Київ, 1671).

Наявність у бібліотеці Зографу цих 28 стародруків, виданих Київською митрополією в XVI–XVII ст., засвідчує існування тісних духовно-культурних зв'язків між монастирями Київської митрополії та Зографським монастирем на Афоні у цей період, інтенсивні контакти між ними та перебування українських ченців у цій стародавній афонській обителі. Подальші дослідження вказаних стародруків із бібліотеки Зографського монастиря і, зокрема, приміток та інших записів у них, допоможуть з'ясувати канали надходження цих видань на Афон та імена їх власників, серед яких були українські ченці та церковно-культурні діячі, які подвизались при Зографському монастирі.

Проведена із 24 серпня по 3 вересня 2021 р. експедиція на Святу Гору Афон могла виявити маловідомі та забуті сліди української чернечої присутності на Афоні в XVII–XIX ст. Її результати засвідчують, що українську чернечу присутність на Афоні слід розглядати як окремий духовно-культурний феномен. Такі українські духовні осередки на Афоні, як Іллінський скит, «Чорний Вир» та інші, є важливою складовою історії, духовної культури, традиції й спадщини українського чернецтва та козацтва, свідченням тісних духовно-культурних зв'язків Запорозької Січі зі світовим центром східнохристиянського чернецтва та ісихазму на Афоні. Ці пам'ятки української присутності на Святій Горі мають духовно-культурну, архітектурно-мистецьку й науково-історичну цінність. Результати дослідження засвідчують, що подальше вивчення феномену української присутності на Афоні є одним із перспективних напрямків у сучасній українській науці. Це сприятиме формуванню українського афонознавства як окремого наукового напрямку. Подальше опрацювання документів із афонських архівів та бібліотек дозволить виявити додаткові невідомі факти й документи як із історії Київської митрополії, так і духовно-культурних зв'язків афонських монастирів з українськими землями, а також з існування на Афоні українських чернечих осередків, таких як скити «Чорний Вир», Пророка Іллі та інших обителі. З огляду на це здійснення українськими вченими подальших наукових експедицій на Святу Гору Афон набувають особливої актуальності, що допоможе не тільки відкрити невідомі раніше факти та джерела, а й по новому поглянути на деякі процеси в історії Київської митрополії та українського православ'я.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (вул. Велика Васильківська, 126, м. Київ, 03150, Україна).

Shumylo Serhii V. – candidate of Historical Sciences, Editor-in-Chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage», Director of The International Institute of the Athonite Legacy (126 Velyka Vasylykivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Дата подання: 7 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 грудня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Експедиція на Святу Гору Афон: забутими стежками ченців з українських земель XVII–XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 154–158. DOI: 10.5281/zenodo.5791849.

Цитування за стандартом АРА

Shumylo, S. Ekspedytsiia na Sviatu Horu Afon: zabutyi stezhkamy chentsiv z ukrainskykh zemel XVII–XIX st. [Expedition to the Holy Mount Athos: by the forgotten paths of monks from the Ukrainian lands of the XVII–XIX centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 154–158. DOI: 10.5281/zenodo.5791849.

